

У серпні минає сто років від дня народження Анатолія Костенка – відомого українського літературознавця, автора книжок “Леся Українка” (1971, 1985), “Андрій Малишко” (1981) та ін. Пропонуємо у увазі читачів спогади Петра Ротача й автобіографічний лист самого науковця.

Полтава, 26.03.03 р.

Вельмишановний п. Відповідальний редакторе!

Дякую за опублікування в 2-му числі “СіЧ”і моїх етюдів до біографії Панаса Мирного.

Тепер висилаю новий матеріал: автобіографічну розповідь Анатолія Костенка про його життя і творчість. З мого погляду, він зацікавить дослідників літератури і рядових читачів, бо містить в собі нові цікаві дані. [...]

З повагою

Петро Ротач

Петро Ротач

ВІДДАНІЙ УКРАЇНІ, ШЕВЧЕНКОВІ (ДО БІОГРАФІЇ АНАТОЛІЯ КОСТЕНКА)

Український письменник і науковець Анатоль Костенко пішов із життя шість років тому (тобто 1997 року. — *Ред.*) (як шевченкознавцеві йому й випало відійти в дні Шевченкового березня¹). Незважаючи на прегіркі десятиріччя, проведені на каторжній Колимі, і на самовіддану, невсипущу працю над книгами після повернення в Україну, він прожив загалом поважний вік (народився 1908 р.) і встиг послужити українській літературі, рідному слову. Звичайно, він міг би залишити після себе більший дослідницький спадок, якби не оті 20 років відірваності від улюбленої праці, страждань фізичних і моральних. Поборовши всі удари долі, Анатоль Ількович повернувся додому, в любу серцю Україну, морально не зламаним, стійким духовно. А це чи не найкраща якість людської природи.

Повернувся, як знаємо, не він один. Були серед них і зламані духовно, ті, що стали писати на догоду режимові. Були такі й серед його земляків-полтавців. Відомий у ті роки сатирик-сміхован своє творче перо спрямував на “розвінчування” церковнослужителів (владі це було дуже потрібно), висміювання п’яничок і залицяльників, а водночас щедро культивував суржик. І книжок немало видав, а яка їм ціна тепер? Цей “симпатичний гуморист” не менше за А.Костенка відсидів у таборах, а вийшовши на волю, боявся говорити правду й бути самим собою.

Ні, Анатоль Ількович не мав такої рабської вдачі, зберіг за найтяжчих обставин у чистоті і правдивості думу про Батьківщину. Йому пощастило вдихнути повітря незалежної України, хоча її негаразди глибоко ранили його душу, як і кожного свідомого українця. Незадовго до смерті свій біль і тривогу висловив він у щоденниковому записі такого змісту: “Тільки одна найболючіша думка тримається міцно і твердо — про Україну. Про її долю... Коли б я знав, що вона житиме вільною, щасливою, — то вмирав би спокійно

¹ Тут неточність: Анатоль Костенко помер 28 лютого 1997 р. — *Ред.*

і без жалю, навіть з радістю за мою любу Батьківщину. Адже я все життя, кожен день, кожную хвилину був в обіймах цієї думки, цієї сподіванки” (“Літ. Україна” від 13.03. 1997 р.).

Як відомо, А.Костенко ще до арешту й висилки працював в Інституті літератури ім. Т.Шевченка і показав себе сумлінним шевченкознавцем. Відданість Шевченкові він проніс до кінця життя. Це підтверджують його книжки. Уже на схилі років ученого М.Слабошпицький, що мав із ним тривалу дружню розмову, засвідчував: “Він сидить над книгами, над рукописами, пише, поспішає. Одне за одним виходять його дослідження про Шевченка, Лесю Українку. Йому так багато треба встигнути...”

Ті, хто знав А.Костенка ближче, помічали внутрішній зв'язок характеру письменника з матеріалом, який він вкладав у свої книги. Про це писав, зокрема, А.Дімаров, наголосивши на провідній рисі характеру — “беззастережній, безоглядній правдивості у всьому”. “Чи не тому всі його твори, — міркував критик далі, — позначені великою достовірністю? Кожен факт, кожна деталь вивірені десятки разів з отією суворою вимогливістю до власної творчості, що притаманна справжнім науковцям, справжнім письменникам”. Ці слова стосувалися насамперед праці А.Костенка над основними темами — творчістю Т.Шевченка та Лесі Українки.

Відколи Анатоль Ількович повернувся з місць “не столь отдаленных”, його творчість, книжки, які він упорядковував і випускав, цікавили мене, приваблювали своєю тематикою, дуже часто пов'язаною з Полтавщиною. Душею він був полтавцем, і це добре відчувалося в його творчості. Він народився не так далеко від Полтави, тут здобував вищу освіту. І коли в 50-60-х роках я розпочав збирати та систематизувати матеріали до біографічного словника “Літературна Полтавщина”, то ім'я А.Костенка не могло, звичайно, бути обійденим. Хоча я мав про нього деякі відомості й деякі книжки, зокрема цінну збірку “Поети пошевченківської доби”, але цього було мало, тому я звернувся до Анатолія Ільковича безпосередньо. Моя робота мала літературно-краєзнавчий характер, саме краєзнавчих деталей і бракувало.

Від самого початку листування в нас зав'язалися довірливі стосунки. Ми обмінювалися публікаціями, він надсилав мені книжки про Шевченка й Лесю Українку. На одному з дарчих написів хочу зупинитись, уважаючи його таким, що додає певну рисочку до біографії письменника.

1977 року видавництво “Радянський письменник” випустило у світ книжку А.Костенка, написану у співавторстві з казахським шевченкознавцем Есболом Умірбаєвим “Оживуть степи... Тарас Шевченко за Каспієм”. Я отримав томик із розлогим авторським коментарем, в якому, крім теплого звертання до “колеги, закоханого в Слово”, були такі рядки:

“Працюючи багато років над творчістю Тараса Шевченка, все життя прагнув збагнути не лише твори, але і його самого: проникнути в душу, осягнути не висловлені мрії і почуття, уявити постать і відчутти в ній живу людину, реальний образ...”

Та це незбагненна річ!

Найправдивіше наблизитись до нього мені пощастило в місцях його заслання — на Мангишлаці, коли я стояв на скелях, де й він, дивився на того орла в небі, що й він, схилявся, з тремтінням в душі, над кам'яними брилами, де він сидів, малюючи “киргизів убогих”.

Хай же ця скромна книга хоч маленьким промінчиком освітить хоч одну якусь дорогу Вам, Петре Петровичу, рису невмирущого образу нашого генія: — Анатоль Костенко. 4. X. 77. Київ”.

Згодом, у січні 1985 р., надійшла від Анатолія Ільковича й інша книжка про Т.Г.Шевченка “За морями, за горами” зі зворушливим дарчим написом: “Давньому Другу, незломному самовідданому трудівникові на ниві нашого рідного слова...” Я розумів і розумію тепер, що ці слова стосуються передовсім його самого — невтомного, самовідданого трудівника на полі нашої літератури й рідного слова.

Ці нотатки — лише коментар до автобіографії А.Костенка, котру він написав на наше

прохання до словникових матеріалів “Літературної Полтавщини”. На жаль, статті на “К” опубліковані в “Архівах України” 1966 р., а відповідь на питання від А.Костенка надійшли наступного року. Я мав опублікувати їх у додатку до словника, але 1971 р., коли друкування довідника “Літературна Полтавщина” мало завершитись, цензура знайшла працю крамольною і друк було припинено. Відтоді автобіографія А.Костенка залишалась у моєму архіві. Окремого видання “Літературної Полтавщини” не було, нема й тепер перспективи на його опублікування.

Березень 2003 р.

Товаришу Ротач!

Оце нарешті зібрався відповісти на ваші запитання, що стосуються “Літературної Полтавщини”, яку Ви готуєте до видання.

Народився 17-го серпня 1908 року в селі Балаклії, Хорольського повіту на Полтавщині, в сім’ї незаможного селянина “казака Ильи Михайловича Костенка”, як значилось в офіційних записах.

Балаклія — дуже гарне, колись, “містечко”, з населенням в чотири тисячі душ (до 1928 р.) лежить на високій горі правого берега чудової річки Псьол. Назву село одержало від невеликої річки Балаклики, що тече з заходу чорноземними долинами й ділить село пополам, впадаючи в Псьол. Тут я й виріс. Наша сім’я була велика, старші мої сестри всі ходили на заробітки на Катеринославщину, аж доки виходили заміж. В 1916 р. найняли й мене в сусіднє село, власне, хутір Степановщину пасти літом корову, щоб заробити собі на “пришви”, адже мені пора вже було йти осінню в школу, щоботи я заробив, але в школу не прийняли, бо з наймів я повернувся на Покрову, цебто 1-го жовтня за ст. ст., а зайняття розпочиналися на Семена — 1 вересня. Другого літа мене наймали аж тричі в сусідні села, пасти корів або овець, але кожного разу, через два-три тижні я втівав у свою Балаклію, бо тепер я був уже більший і міг втрапити додому. Звичайно дома били за це і таки досить відчутно.

Нарешті я в першому класі Балаклійської земської школи, вчитись мені було приємно і легко, бо вже я умів читати і знав багато віршів, звичайно, російських від сестер і брата, що раніше мене відвідували початкову школу. Влітку знову в наймах, знову “пришви” і штани. Та ось трапилось лихо — перед Різдвом у 1919 р., коли вже був у третій групі, захворів на черевний тиф, потім на висипний, а тоді ще на “возвратний”. Так аж до весни. Влітку знову в наймах, і кілька років школи я вже не відвідував, тільки в 1924 році скінчив початкову чотирирічну школу. Однак, я дуже багато читав книжок, діставав де тільки можна: випрошував, відробляв. Аж доки відкрилась в селі бібліотека. В 1922 р. у селі організувались юні спартаківці або піонери, юні лєнінці. Там почалась моя політична і суспільна освіта. Тут я освоїв “Азбуку комунізму” Бухарина, вивчав політекономію, здається, Любімова, трохи згодом “Суспільнознавство” Вольсона (здається, так?). По “Самоучителю” вчив геометрію, ботаніку, астрономію, пробував алгебру. І все це між роботою в господарстві.

В 1924 році, в період “лєнінського призову” вступив до комсомолу, вірніше, перейшов з піонерів у комсомол. Через рік, по рекомендації, точніше по командировці, вступив на перший курс Красногорівської с.-господарської школи інтегрального типу. Це було щось подібне до закладу, який давав середню спеціальну освіту. Школа містилась теж над річкою Псьол, по дорозі з Балаклії в Багачку (Велику), в маєтку, колишньому, княгині Вєтвєніцької.

По скінченні цієї школи, поїхав “зайцем” у товарному поїзді в Полтаву — тримати вступні іспити в с.-г. Інститут, куди я дуже хотів вступити. Але там іспити відкладено було на два тижні пізніше. Тоді я став тримати іспити в ІНО (Інст[иту]т народ. освіти), бо не було коштів, щоб сидіти в Полтаві й чекати аж два тижні. Радощам не було меж, коли дізнався, що мене зараховано в ІНО. Тепер я — студент! Не вірилось, що це не мрія, а справді так є. Почались навчання. Кожної неділі, а то й суботи, я та ще двоє-

троє зі мною ходили на Південну (залізнична станція), щоб заробити якусь копійку на харчування – розвантажували вугілля, бочки, ліс. А потім стипендія: 23 карбованці і життя або в “Парижі”, або в “Дагмарі” – гуртожитки.

По скінченню Інституту в 1931 р., я вступив в аспірантуру Н.Д. Інституту літературознавства ім. Т.Шевченка, в Київську філію (сам інститут був тоді в Харкові, на чолі з академіком Д.Багалієм²), якою керував проф. О.Дорошкевич³. На початку 1933 р., майже увесь колектив київської філії на чолі з Євгеном Шабльовським⁴, перебрався до Харкова в Інститут – тепер уже Тараса Шевченка, бо там відбулася “добра чистка” і він був спустошений: наукових робітників і аспірантів було розігнано або заарештовано.

При інституті Шевченка, власне в одному з ним помешканні на Раднаркомівській, 2, існував Всеукраїнський літературний музей, який недавно було утворено, а потім швидко й зачинено для переекспозиції в зв’язку з вилученням численних видань і авторів. По сумісництву мене призначено директором того музею. Але відчинити його не можна було, бо систематичні арешти письменників вимагали постійної переміни в експозиції: сьогодні знімай А.Річицького, завтра С.Пилипенка, післязавтра М.Хвильового, О.Досвітнього, а там О.Вишню, М.Скрипника. Сьогодні Рильського не можна, а завтра виставляй... і так безкінечно! Жаль цього музею. Які багатющі були там фонди! Унікальні видання! Де воно ділось – не знаю.

В кінці літа 1933 року було вирішено утворити на базі цього музею Картинну галерею Тараса Шевченка. Раднарком, під керівництвом Панаса Любченка, виділив кошти, затвердив штат співробітників, домігся постанови Раднаркому СРСР про те, щоб всі наукові й громадсько-освітні заклади, без будь-яких заперечень, виділили всі матеріали що стосуються Шевченка і його творчості у розпорядження Картинної галереї Шевченка. Цю галерею з укомплектуванням малярськими творами Шевченка і музейну частину до неї, було відкрито до XIII з’їзду КП(б)У – на початку 1934 року. Тут я й працював, сполучаючи посаду директора Картинної галереї з посадою наукового співробітника Інституту, до весни (березень місяць) 1935 року. В березні того року була ухвала ЦК КП(б)У про створення колективу авторського для написання Курсу історії української літератури, і цей колектив існував у складі ВУАМЛІН’у⁵. Як член авторського колективу я й переїхав знову до Києва. Два роки ми писали цей курс. Одночасно я читав спецкурс з історії української літератури при Київському університеті та епізодично вів семінар з літератури при ІЧП⁶.

Та не стільки ми писали історію літератури, скільки одбивались від звинувачень у меншовизмі, троцькізмі, націоналізмі, праволівацьким опортунізмі і т.п. фантастичних речах. Майже кожного тижня відбувались збори кількадеenni з приводу арешту тих чи інших товаришів, і треба було “викривати” та “каятись”, що втратив “пильність”, “прогледів запеклого ворога”... Курсу історії літератури ми не написали, бо не минуло й року, як нас переполовинило НКВД. Власне ми його написали, але видати не вдалося, бо з початком літа 1937 року майже увесь авторський колектив був на Лук’янівці. В тому числі і я. А потім Онеглаг, трохи згодом Колима, побережжя Охотського моря, до реабілітації в 1956 році. Тепер живу в Києві, на творчій роботі.

З своїм рідним селом нерозривно був зв’язаний до вступу в Полтавське ІНО, а тоді

² *Багалій* Дмитро Іванович (1857 – 1932) – український історик, автор праць з історії Слобідської, Лівобережної і Південної України.

³ *Дорошкевич* Олександр Костьович (1889 – 1946) – український літературознавець, автор праць про Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, підручників.

⁴ *Шабльовський* Євген Степанович (1906 – 1983) – український літературознавець, член-кореспондент АН УРСР (з 1932), лауреат Ленінської премії (1964), Державної премії ім. Т.Г. Шевченка (1979). Автор праць з шевченкознавства, російсько-українських літературних зв’язків.

⁵ *ВУАМЛІН* – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів. Об’єднання, до якого входила й літературна комісія. Існувало з 1930. 1936 злилося з АН УРСР як відділ суспільних наук.

⁶ *ІЧП* – Інститут червоної професури, готував кадри для вищої школи.

теж відвідував в часи канікул. Звичайно брав постійну участь у громадсько-культурному й політичному житті села: лекції, читки, вистави, а найбільше займався пропагандою садівництва — вирощував садовий питомник, показував, як культивується високогатунковий сад тощо. Буваю в селі й тепер, майже кожного року. Надсилаю в клубну бібліотеку книжки, в яких є і моя праця.

Не пригадую, що саме, але щось друкував, коли ще був студентом. Звичайно, щось не варте уваги. Мабуть, 3-4 вірші в “Червоній Лубенщині”. Здається, щось було в Полтавському “Іновцеві”. Але все забув, та воно й не варте уваги.

Перша стаття літературознавчого характеру була надрукована в ж[урналі] “Критика”, [№] 4, за 1932 рік, з приводу періодизації Історії літерат[ури]. Відтоді ж систематично почав виступати з статтями та рецензіями в “Житті й Революції”, “Критиці”, “Червоний шлях”, “Під марксо-ленінським прапором”, “Літературній газеті” тощо. Але друкувався я не часто. У 1936 році вийшла книжечка “Поети комсомолу” у співавторстві: Йосипчук, Стебун, Костенко. В роки 1935-36 вийшов з друку щоденник Шевченка за моєю редакцією, [з] коментарями і вступною статтею, “Малий Кобзар” — теж з біографічним нарисом і просторими коментарями. Ювілейне видання поезій Шевченка — за моєю участю. Окремою книгою друкувалась праця “Українська пореформна література. 60-70 рр.”, але це було напередодні мого арешту, і я мав тільки сигнальний примірник. Більше я її ніде не бачив. Здається, її всю “переплавили”. Така ж доля спіткала і мою велику працю “Живий Шевченко”, над якою я працював років п’ять. Її взялось видати московське-ленінградське видавництво “АКАДЕМІА”. Дійшло тільки до першої верстки (1937!). Повернувшись із Колими, я хотів таки видати цю книгу, та не повезло й на цей раз — з Москви відповіли, що під час війни бомба потрапила в той склад, де були видавничі архіви, і половина їх згоріла, згорів і мій рукопис “Живого Шевченка”.

Довелось починати все заново. В 1957 році я підготував до друку з коментарями й примітками та анотаціями про мемуаристів, “Спогади про Шевченка” (1958), через рік збірку “Із поезій 20-х років” — куди увійшли автори переважно ті, що зазнали репресій, були вилучені й забуті. То перше нагадування про них після сталінського терору. Надрук[ована] вона в 1959 р. Ще рік — уклав збірку з коментарями та вступною “Поети пошевченківської доби”. 1958 рік “Мемуарные материалы — источник для изучения биографии Шевченко”, вид-во АН УРСР.

1963 — “Співачка досвітніх вогнів”, біографічна повість для дітей шкільного віку.

1963 — “Спогади про Лесю Українку” — упорядкування, коментарі, вступна стаття.

1965 — “Шевченко в мемуарах”, критичний нарис.

1967 — Закінчую художню біографію Лесі Українки для серії “Життя славетних” у видавництві “Молодь”.

Дещо з бібліографії критичної.

1. Спогади про Шевченка — була стаття П.Колесника, але не пам’ятаю де і коли.

2. Шевченко в мемуарах — М.Гнатюк, “Літ. Укр.”, 29. X-65 р.

3. Співачка досв. вогнів — Ол. Дяченко, “Дніпро”, [№] 7, 1964

А.Андрейко, газ. “Укр. Життя”, 14. IV—65, Торонто. Л.Бойко, “Літер. Україна”, 4.VIII-64 (16.VII 63)

4. Спогад про Лесю Українку — Олег Бабишкін, “Вітчизна”, [№] 8, 63 р.

Андрій Чернишов, Харківська газ. “Червоний прапор”, 6.VIII—64.

Це те, що пам’ятаю, або збереглися джерела. Інше — не маю записів.

P.S. Забув згадати, що я захистив дисертацію на канд. філолог. наук у 1958 році.

У 1931 році вступив до літ. об’єднання “Плуг”, Київ. філія, був її секретарем, головою — Д.Косарик. В спілці Рад[янських] письменн[иків] з 1935 року.

Київ, Леніна, 33, 3

23.II—1967

Анатоль Костенко